

Könyvszemle

Olvasónapló

Krausz Tamás szerkesztésében az ELTE Ruszisztikai Központja fontos gyűjteményes munkát tett közzé a szovjet munkatáborokról, a Szolzsenyicin regénycíme nyomán elhíresült Gulagról. Előszavában Krausz arra utal, hogy a könyv összeállítását a szovjet levéltárak megnyílása tette aktuálissá. A Ruszisztikai Központ 1999 novemberében rendezett konferenciát a kérdéskörrel, ennek kibővített anyagát nyújtja ez a kiadvány.

Az I. részben a tanulmányokat három csoportba osztotta a szerkesztő. Az első csoportban *a jelenség történeti értelmezését* adják. Krausz az eddigi szakirodalomról ad kritikus áttekintést, megbírálván a jelenséget a náci koncentrációs táborokkal összemósó értelmezéseket. Hangsúlyozza: a Gulagban nem volt előre megtervezett genocídium. A mintegy tízmillió fogoly fele kommunista volt, ez az erkölcsi mozzanat vezetett a rendszer összeomlásához. Ormos Mária a nácizmussal veti össze a rendszert, a nácik tanultak a bolsevikoktól, de a nácizmus nem csak a bolsevizmusra adott válasz volt, előzményei jóval régebbiek. Céljuk csak a terület-szerzés volt. A rendszert egyik célja teszi egyedülállónak: egy nép teljes kiirtása. Czéh Zoltán a Gulag gazdasági jelentőségét elemelve úgy látja, az államszocializmus és az erőltetett iparosítás terméke volt a rendszer, az extenzív szakaszban fontos, mert munkatáborokat biztosított, az intenzív szakaszban viszont már válságba jutott. A jelenség megismételhetetlen. Vlagyimir Buldakov szerint a rendszer históriájának volt a terméke, jellemző, hogy a köztörvényes bűnözők itt előkelőbbek voltak a politikai elítélteknél. A jelenség

– az előző tanulmány állításával ellentétben – megismételhető. Viktor Bergyinszkij a rendszer rövid történetét vázolja fel, a táborokon belül szinte leképezték a külső világot, még szocialista munkaversenyt is rendeztek. Bartha Eszter a kérdéskör angolszász historiográfiáját tekinti át, több irányzat is volt; akadt, amelyik pozitívumokat is látott. Vita folyt már régóta akörül, vajon orosz sajátosságról van-e szó. Sokan a totalitarizmus fő megnyilvánulását látták a sztálinizmusban, volt, aki ellenforradalomnak minősítette, de olyan értékelés is akadt, amelyik egy újfajta civilizációt látott benne.

A második rész a *rendszer működését* mutatja be. Vlagyimir Borovkin szerint először az értelmiségiek kerültek ide, meg azok, akiket megfosztottak állampolgárságuktól, azután a NEP-korszak ügyeskedő nepmanjai, a trockisták, a jobboldali ellenzék tagjai, mindazok, akik bírálták a kollektivizálást vagy Sztálin politikáját, végül a kulákok. A. Bezbrodov – V. Bezbrodova – Sz. Golotyik a harmincas-ötvenes évek vonatkozásában a szökések formáit kategorizálták aszerint, hogy az elítéltek a munkahelyről, a tábori zónából vagy a menetoszlopokból szöktek-e meg. 1939-ben 12 250 volt a szökések száma, nyolcvan százalékukat elfogták. 1945-től az egykori hadifoglyokkal, a németek megszállta területekről kikerülő megbízhatatlanokkal bővült a táborlakók száma. Részletes számadatokat kapunk az 1950-57 közötti szökésekről, 1953-57 közt a foglyok száma egyharmadára csökkent. Peter Kenez a szocialista realizmus és a táborok kapcsolatát elemzi. Az irányzat hazugságokra épült,

de szépirodalmi alkotásait mégis elfogadták. Viktor Panyejah az 1929-31-es „akadémiai ügyről”, a Szergej Fjodorovics Platonov történész elleni vizsgálatokról ír. Alekszandr Sztikalin és Vjacseszlav Szereda saját könyvük alapján foglalják röviden össze Lukács György 1941-es letartóztatásának történetét. Lukács 1941. június 29-től augusztus 26-ig volt vizsgálati fogságban, a primitív kihallgatóknak fogalmuk sem volt arról, ki is a vádlott. Lukács kiszabadítását Rákosi kérte, mert az új pártprogram összeállításához szüksége volt rá, végül Dimitrov közbenjárására engedték szabadon. Bebesi György az orosz szélsőjobboldal sorsát vázolja fel. Már az októberi forradalom pillanatától szervezkedtek, a kormányzat 1918 tavaszától lépett fel keményen ellenük. Sokan az Egyesült Államokba menekültek. Puriskevics három kötetben adta ki a cárizmusért meghalt mintegy húsz ezer mártír életrajzát. Harsányi Iván a spanyol polgárháború idején jelentkező terror jelenségeit vizsgálja. A köztársaságiaknál ezt a szovjet titkosrendőrség vezette, ebben volt szerepe Gerő Ernőnek is.

A harmadik csoport tanulmányai a táborokban őrzött foglyok számát járják körül. Vagyim Rogovin a túlbecsült számokkal szemben eddigi titkos hivatalos források alapján ad részletes adatokat egyes évekről. 1921-53 között szerinte mintegy 10 millió ember volt a táborok foglya, vagyis a Szovjetunió lakosságának egy százaléka. A számok megállapítását megnehezíti, hogy többnyire nem különítették el a politikai foglyokat a köztörvényesektől. Jellemző adat az 1937/38-as nagy terrorra: 1937-ben 315-ször annyi embert végeztek ki, mint az előző évben. A szerző a későbbi rehabilitációkról is közöl számokat. A későbbi jelentések a párttagok számát csökkentették, 1937/38 során mindössze 116 885 párttag ült a táborokban, csakhogy sokat már előtte kizártak, vagy éppen a letartóztatás előtt vették el a tagsági könyvüket. Szaharov szerint 1926-39 közt

1,2 millió kommunista volt a táborokban, az akkori párttagság fele, kb. 600 ezer főt kivégeztek. Stephen Wheatcroft a számokat elsőként kutató Robert Conquesttel vitatkozva arra utal, hogy az akkori (titkos) számadatok hiteleseknek tekinthetők, ezért tartja túlzottnak Conquest számadatait. Azt is cáfolja, hogy az 1932/33-as nagy éhínséget szándékosan idézték volna elő. Számos táblázatot is közöl. Conquest rövid írásban vitatkozik Wheatcroft felfogásával, saját adatait már korábban csökkentette. (A vita mindkét részről eléggé gusztustalan.) Mintegy lezárásként Szilágyi Ákos *Számbeszéd* címen fűz megjegyzéseket a vitához és egyéb adatokhoz. Utal arra, milyen jelentős szerepe van a táborok történetírásában az *oral history* műfajának. A számokat mindig a konkrét történeti kontextusban kell elhelyezni, az erkölcsi elmarasztaló ítélet amúgy sem a számoktól függ.

A kötet felét a II. rész és a mellékletek teszik ki. Itt nemcsak dokumentumokat találunk a sztálintalanítás utáni időből, de feldolgozásokat is. Viktor Zemszkov is megpróbálja összefoglalni az adatokat, etnikumok szerinti számokat is közöl. További iratok találhatóak a táborok halandóságáról, a kulákok kitelepítésére vonatkozó rendeletekből. Azután adatok következnek a háború alatti helyzetről, a deportáltakról, a németországi hadifoglytáborokból hazatértekről. Viktor Bergyinszkij a vjatkai tábor mutatja be, ahol a 3 ezer elítéltekből 1661 volt a köztörvényes. Beszámol a táborok kulturális programjairól és a tábori alvilágról. Részletek következnek Lukács György kihallgatási jegyzőkönyvéből, iratok Karikás Frigyes 1938-as letartóztatásáról és kivégzéséről. Fontos a 339-375. lapokon közölt betűrendes jegyzék a Moszkvában és a moszkvai területen kivégzett magyarokról, amihez minden esetben rövid életrajz csatlakozik. Sajnos semmi adat sincs arra, mikor és hogyan kerültek ki a Szovjetunióba, de az olvasó információt kap az egyes kivégzettek rehabilitációjáról.

A mellékletek közt van egy rövid, anonim összefoglalás a táborok kialakulásáról és első éveiről, 1934-ig megy, jegyzetek nélkül. Hasznos a Gulagban használatos kifejezések szótára, kellő magyarázatokkal (414–420. p.), az orosz alapszövegű rövidítések feloldása, a felhasznált bibliográfia (425–433. pp.) a szerzők névsora a kötetben szereplő tanulmányok eredeti lelőhelyével, végül az első rész névmutatója. A munka tehát valóban igen sok adatot közöl, a további kutatások alapját teremti meg. Kívánatos lett volna az egykori szovjet, mai orosz levéltárak felsorolása, amelyekben a témára vonatkozó anyag található, de ezt alkalmasint nehéz lett volna összeállítani.

(Krausz Tamás szerkesztő: *Gulag. A szovjet táborrendszer története. Pannonica, Budapest, 2001. 440 p.*)

A horrort lehet fokozni, ahogyan azt Karsai László kötete mutatja. A Holokausztnak még nagyobb irodalma van, mint a Gulagnak. Magyar részről a magyarországi vonatkozásokat már régóta feltáró Karsai László egy-maga vállalkozott a kérdést összefoglaló feldolgozás elkészítésére. Bevezetőben az eddigi irodalomra vet futó pillantást, elsősorban az áldozatok számánál a becslésére vonatkozólag. Felemlít egyéb népiirtásokat is (a gyarmatosítók Dél-Amerikában vagy a törökök örmény pogromja 1915-ben), de a Holokauszthoz egyik sem mérhető. Ugyancsak a bevezető fejezetekben kíséri végig az ókortól kezdve az antijudaizmus és antiszemitizmus történetét. Az antiszemitizmus kifejezést Wilhelm Marr hamburgi újságíró találta ki. Karsai itt utal arra, hogy a 19. századig a keresztények és muszlimok többsége írástudatlan volt, a zsidó hitközségekben mindenütt volt iskola.

A III. fejezet Hitler elképzeléseit tárgyalja a faji kérdésről, de bemutatja ennek a 17. század óta követhető előzményeit is. A kötet legnagyobb terjedelemben a náci Németor-

szág faji politikáját elemzi, az egész Európában nagy felháborodást keltő első pogromoktól (Kristályéjszaka) kezdődően. Ekkor még a Németországból való eltávolítás volt a cél, de az eutanázia kérdése kapcsán már itt megmutatkozott az emberi élet általános megvetése. Ekkor került elő az elmebeteg és gyógyíthatatlan betegek eltüntetésének a terve, és valami hasonló elképzelés a homoszexuálisokról is.

A következő rész a lengyelországi fejleményeket mutatja be. Itt 3 millió zsidó élt, 45 százalékuk iparos és munkás. Először a papokat és egyéb értelmiségieket gyilkolták le, azután tömörítették a zsidó lakosságot gettókba (a lodziban 3 ezer fő, a gettobeliek 1,5 %-a éhen halt). Eleinte még engedték a gettók lakosait dolgozni. 1940-ben Varsóban hatvanezer körül volt a munkába járók száma. 1942 júliusában kezdődött meg a deportálás a haláltáborokba. A varsói gettó felkelésében mintegy kétezer harcos vett részt, közülük csak néhányan haltak meg, de a harcok során 13 929 főt meggyilkoltak, 5-6 ezer ember elpusztult a lángoló városban. Végül is 2,9-3 millió zsidót öltek meg, ebből félmillió volt a gettók halottja. Varsó mellett ugyanis egyéb gettókban is voltak felkelések. A bevetési csoportok (Einsatzgruppe) 1941-ben már félmillió, a szovjet területen 1943 végére már egymillió embert gyilkoltak meg, elsősorban párttagokat és funkcionáriusokat. A litvánok – külön parancs nélkül – maguk is csatlakoztak a náci gyilkosokhoz. Egy fejezet a koncentrációs táborok kérdésével foglalkozik (az intézményt az angolbúr háború során találták fel az angolok). Ezeknek a táboroknak gazdasági funkciójuk is volt: a foglyokat dolgoztatták. Csak lengyel területen hatezer ilyen tábor működött. 1942-től már működésbe léptek a gázkamrák. Volt, ahol a foglyok 19-25 %-át ölték meg, de ezt az ütemet a felsőbb hatóságok túl gyorsnak találták, és leváltották a tábor vezetőjét. A meggyilkoltakról nincsenek pontos

adatok, az iratokat megsemmisítették, a becslések 3 és 6 millió közt mozognak.

A könyv a továbbiakban az olaszországi fejleményeket mutatja be. Itt 44 500 volt a zsidók száma. Zsidótörvényt, német nyomásra, csak 1938-ban hoztak, addig még a fasiszta pártban is voltak zsidók – 1933-ban 4800 fő. Az olaszok által megszállt területekről sem engedte meg Mussolini a zsidók deportálását. A hagyományos olasz lustaság és rendetlenség is kedvezett a zsidók megmaradásának. Persze 1943 őszétől kezdve a németek megszállta Észak-Olaszországban megindultak a deportálások: Rómában tizenkétezer főt deportáltak, hétezer embernek sikerült elrejtőznie, 7680 volt a kivégzettek száma (név szerint ismertek).

A IX. fejezet a nyugat-európai Holokausztról ad képet. A skandináv országokban csekély volt a zsidók száma. Norvégiában csak Quisling miniszterelnökségétől kezdve indult meg az üldözés, az eredetileg ezerhét-száz-ezernyolcszáz főből háromszázharminc Svédországba menekült, hétszázhetven főt deportáltak, közülük 762 főt kivégeztek. Dániában, ahol ugyancsak kevés zsidó élt – és mind asszimilálódott – 477 főt deportáltak, hatvanan estek a terror áldozatául. Franciaországban 350 ezer körül volt a zsidók száma. Itt már régóta élték erős antiszemita hagyományok. 1942-től a katolikus főpapok tiltakozása ellenére a külföldi zsidókat elkezdték deportálni. Itt is név szerint ismerjük a 77 320 meggyilkolt áldozatot. A zsidók háromnegyed része mégis túlélte a háborút. A sík vidékű Hollandiában nem volt lehetőség az elrejtőzésre, és a 140 ezer zsidó lakosból 80 ezer Amszterdamban élt. A százötezer Auschwitzba deportált közül százezer halt meg. Itt az eredeti zsidó lakosság 73%-át ölték meg, Franciaországban csak 25 %-át, Belgiumban 40 %-át (itt is ismerjük a 28 900 kivégzett nevét).

A csatlós országoknak egy ideig volt bizonyos mozgásterük. Bulgáriában eredetileg, 1938-ban 50 ezer zsidó élt, a háború végére

55 ezer. Csak a külföldi (vagyis a bolgárok megszállta területekről származó) zsidókat deportálták. A zsidók fele Szófiában élt. A megszállt területekről tízezer főt deportáltak. Borisz király szerepe ebben a kérdésben vitatott. Az ortodox egyház tiltakozott az üldözés ellen. Korábban itt nem volt antiszemitizmus. Szlovákiában a parlamentben egyedül a magyar kisebbség egyetlen képviselője, Esterházy János szavazott a zsidótörvény ellen. 1942-től 50 000 embert deportáltak (1940-ben 88 591 volt a számuk). Szeptemberben leállították a deportálást. Az áldozatok száma összesen hetvenezer fő. Romániában már régóta erős volt az antiszemitizmus, Hitler szerint a románok még nála is radikálisabbak voltak. A történetíró Nicolae Iorga szerint a zsidókat nem lehet asszimilálni. A Holokauszt mégis szervezetlenül történt, harminc internálótáborban 271-287 ezer foglyot őriztek. A háromszázezer cigány közül hat-nyolcezeret ölték meg, háromezer fő éhen halt. Horvátországban az olasz megszállási övezetben az olasz tisztek védték meg a zsidókat úgy, hogy beköltöztek a lakásukba. A veszteség végül harmincezer főre tehető, de ebből 20-25 ezer főt az uszதாக ölték meg. Szerbiában 42 ezer az áldozatok száma, más adat szerint tizenötezer és tizenkétezer cigány. Az olasz megszállás Görögországban is a védelmet jelentette, csak ennek megszűntével indult meg 1943-ban a deportálás, hatvanezer főt deportáltak, tizenkétezer főt nem. Más becslések 60-67 ezer meggyilkoltról szólnak.

A szerző az eddigieknél jóval részletesebben tárgyalja a magyarországi Holokauszt történetét, utalva arra, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia az antiszemitizmust kormány szinten még nem ismerte. 1780-1918 között a Monarchia hadseregében félmillió zsidó szolgált, ami Európában egyedülálló adat. Két táblázat mutatja a két háború közt a zsidók arányát az egyes foglalkozásokban, illetve az értelmiségi munkakörökben. Európában elsőként itt vált az antiszemitizmus a kormány-

politika eszközévé. A zsidótörvények ismeretése után Karsai utal a munkaszolgálatra, továbbá arra, hogy az állampolgárság nélküli zsidókat Kamenyec-Podolszkba deportálták, ahol 23 600 embert öltek meg. Az 1941-es délvidéki (újvidéki) „partizánellenes” pogromban 743 zsidót gyilkoltak meg. A munkaszolgálatosok sokszor megadták magukat a szovjet csapatoknak, de ez nem javított a sorsukon, *secko jedno* – mondták a szovjet katonának (ez azonban nem oroszul van, hanem szlovákul). A vidéki zsidóságot a lakosság közömbössége mellett deportálták, bár voltak együttérzők és kárörvendők is. A budapesti zsidók deportálását Horthy csak a normandiai partraszállás után állította le. Az áldozatok számát Karsai 550 ezer főre becsüli.

Külön fejezet foglalkozik a Zsidó Tanácsokkal. Ezeket mindenütt a megszállók parancsára hozták létre, a tanácsok tagjai próbálták menteni az embereket, de ki is szolgálták a németeket. Az utolsó részben a szerző utal arra, hogy 1941 táján már lehetett tudni, mi történik a zsidókkal a táborokban, de sokan mégsem hitték, annyira elképzelhetetlennek tartották a szörnyűségeket. Karsai sok adalékot hoz fel arra, hogy ki mit tudott Nyugaton vagy a megszállt területeken. Bibó István szerint a magyarok közül is sokan tudták, mi történik, de saját megmentésük érdekében nem akarták elhinni.

A szerző roppant sok olyan részletkérdést világít meg, amelyekre az ismertetésben persze nem lehetett kitérni. A rengeteg jegyzet mellett majdnem egy ívet tesz ki a felhasznált források bibliográfiája. Majdnem hetvenoldalas a névmutató, ami a legtöbb esetben rövid életrajzot is ad. Van földrajzi nevek mutatója is, sőt a 417. lapon az auschwitz-i foglyok elkülönítésére használt jelzések képe is megtalálható. A kronológia mindössze két oldalt tesz ki. A szerző nemegyszer Pozsony helyett Bratislavát mond és Zimony helyett Zemunt, erre a pártállami göröcsre manapság már semmi szükség, Bécs-et sem szoktuk Wiennek nevezni. Nagyon részletes könyv Karsaié, és még sokkal szomorúbb. A 15. lapon található egy táblázat országokénti bontásban a zsidó lakosság eredeti számáról, és a pusztítás minimális és maximális becsült adatairól. Összesítve és kerekítve a halottak minimális becsült száma 5 596 000, a maximális 5 860 000.

A két munka áttanulmányozása után az olvasó eltöprenghet azon, vajon a két rendszer közt a hasonlóságok vagy a különbségek a jelentősebbek.

(Karsai László: *Holokauszt. Pannonicica, Budapest, 2001. 426 p.*)

Niederhauser Emil

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár (ELTE)

Magyar tudománytár 1. kötet Föld, víz, levegő

A *Magyar tudománytár* sorozat a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutatási Központja és a Kossuth Kiadó Rt. közös alkotása. A sorozat főszerkesztője Glatz Ferenc. Az itt tárgyalt első kötet, melyet Mészáros Ernő és Schweitzer Ferenc szerkesztett, *Föld, víz, levegő* címmel nemrég jelent meg több mint ötszáz oldalnyi terjedelemben. A kötetben 211 főként színes ábrát, 38 főként színes képet

és 40 táblázatot találunk. A gazdag illusztrációs anyag nyomdai kivitelezése, csakúgy, mint az egész kötet kiállítása, kifogástalan és méltó a vállalkozáshoz. Az anyag összeállításában harminchét szerző működött közre.

A kötethez Somogyi Sándor írt bevezetőt, amely akár egy önálló földrajzi fejezetnek is beillene, de sajnos nem az, amire itt szükség lett volna: például egyetlen mondatban sem utal a kötet széles témakörére és tartalmára. Jobb lett volna, ha a kötet szerkesztői írnak egy ide illő bevezetőt, és megmagyarázzák, hogy a kötet miért lett olyan, amilyen lett.

Sajnos az anyag távolról sem egységes. Az indító fejezet (*Geológiai viszonyok és talajok*) tizenhárom szerző műve. Itt remek áttekintést kapunk a Kárpát-medence és környezete mélyszerkezetéről, a geológiai egységek kialakulásáról, a földtörténeti korok eseményeiről, a földtani tájegységekről és a talajtakarókról. Alapos munka, az illusztrációk fenomenálisak, a leírások kifogástalanok. Nagyon hasznosak és szemléletesek például a földtani szelvények. Érdekes példaként említtem a Korpás László nyomán közölt 42. ábrát, amely a Gellért-hegy földtani szelvényét mutatja be az Erzsébet híd látképével kombinálva. A talajtakaróval foglalkozó fontos alfejezet lehetett volna lényegesen hosszabb is. A kötetből nem derül ki, hogy ki koordinálta a tizenhárom szerző együttműködését, de akárki is volt, elismerést érdemel.

A második fő fejezet a *Geomorfológiai tájak, felszíni formakincsek* címet viseli. Ellentétben az előző résszel, ezt egyetlen szerző, Pécsi Márton írta meg, a tőle megszokott magas színvonalon. Normális körülmények között ezt a fejezetet illetet volna (esetleg Somogyi Sándor írásával kombinálva) az első helyre tenni, mert ez adja az általánosabb áttekintést.

A harmadik fő fejezet (*Levegőkörnyezet*) Mészáros Ernő munkája. Tömör és kitűnő áttekintést ad a légkör kémiai és éghajlati jellemzőiről, a levegő ózontartalmáról, a sugárzási egyenlegről, a légköri vízmérlegről és ennek lehetséges változásairól, az üvegházhatású gázok légköri körforgalmáról, s végül a légköri aeroszollal kapcsolatos kérdésekről. De a fejezet – sajnos – túl rövid.

Szerintem a szerkesztők a „levegőkörnyezet” témakört eleve túl szűken értelmezték, ráadásul még e túl szűken értelmezett témakörnek kifejtéséhez is túl kevés teret adtak. Mindenekelőtt tágítani kellett volna az itt tárgyalt témák körét, és lehetőséget kellett volna adni legalábbis az ember okozta éghajlatváltozás szerteágazó kérdéseinek a körvo-

nalazására. Ezen túlmenően rá kellett volna szólni egy-egy alfejezetet az olyan témákra, mint a hidrometeorológia, a légköri környezeti katasztrófák, a meteorológiai előrejelzésekkel kapcsolatos tudományos fejlemények stb. Az előrejelzések kapcsán még arra a nagyon aktuális kérdésre is ki lehetett volna témi, hogy a magyar meteorológusok munkája hogyan illeszkedik az európai együttműködés fokozatosan kiépülő kereteibe.

A következő rész (*Felszíni és felszín alatti vizek*) Alföldi László 2002. évi Eötvös-koszorús címzetes egyetemi tanár remekműve, a kötet legsikerültebb tanulmánya. Fölényes tudásról, sok évtizedes tapasztalatról, imponáló áttekintésről tanúskodik. Ezt a fejezetet országszerte tanítani kellene. A szerző leírja benne a hazai vízrendezések pár száz évre visszanyúló rendkívül érdekes történetét. Elmondja, hogy mi miért történt úgy, ahogy történt, melyek voltak a hibás elképzelések, és milyen következményekkel jártak. Milyen nyomonvonalon kereshetjük a jövő megoldásait. Milyen külföldi (németországi és ausztriai) beavatkozások vonták maguk után például a Duna hazai szakaszán bekövetkező változásokat. Megtudjuk, hogy mi a helyzet a Tisza szabályozása körül és nagyobb tavainkkal kapcsolatban. Ha a magyar választópolgárok tudnák és jól megértenék mindazt, ami itt le van írva, sok jövőbeli gondot elkerülhetnénk.

Az ötödik fejezet címe: *Természeti, gazdasági, közigazgatási régiók*. Tudjuk, hogy a közigazgatási régiók kérdése ma fontos és aktuális politikai kérdés. De nem értem, hogy e kérdés tárgyalása miért nem a sorozat *Táj, régió, település* című második kötetébe került.

A *Geológiai erő- és veszélyforrások* című tanulmányt tizenhárom szerző írta. Ez az anyag nagyon érdekes. Bele lehet feledkezni. Az illusztrációk itt is éppen olyan kitűnőek, mint az első geológiai fejezetben. Ezt főleg didaktikai szempontból lehet értékelni. Külön ki szeretném emelni a felszín alatti tér hasz-

nosítását vázoló 165. ábrát, a radioaktív hulladék föld alatti tárolásának modelljét bemutató 167. ábrát, vagy a riolittufába vágott egri mélypincék alaprajzait és jellemző szelvényeit bemutató 177. ábrát. Az a meg nem nevezett személy, aki ezt a fejezetet egybeszerkesztette, minden dicséretet megérdemel.

A kötet utolsó fejezete a *Gazdaságföldrajzi adottságok* címet viseli, és öt szerző műve. Ugyanaz a gondom vele, mint az ötödik fejezettel: nem tudom, hogy miért került ebbe a kötetbe. Tudván, hogy a sorozat ötödik kötete a gazdálkodás kérdéseivel foglalkozik, bátorkodom azt kérdezni, hogy ezt a fejezetet miért nem oda tették? Szerintem a Tudománytár attól tudománytár (mint minden tár attól tár), hogy ott találjuk a dolgokat, ahová tartoznak.

Egészében véve a kötet legzavaróbb vonása az, hogy a fejezetek mellett nem látjuk a szerzők neveit. Egy hátul eldugott listából derül ki, hogy a hét fejezet közül hámat egy-egy szerző írt, viszont van két olyan fejezet

is, amelyben 13-13 szerző működött közre. Ez nem vall egységes szerkesztésre. A kötet végén található angol nyelvű összefoglalóban egyetlen oldalon sikerült több zavaró hibát is véteni. Ezt a szöveget valószínűleg nem látta nyelvi lektor. A „great number of information” fordulat olvasásakor megrémültem. Végül az irodalomjegyzék semmiféle elfogadott konvenciónak nem felel meg, és abszolút használhatatlan.

Hogyan is összegezzem? Adva volt a sorozatszerkesztő kitűnő koncepciója, kezünkben van a sorozat első kötete, és mi mégsem lehetünk boldogok, mert ennek a kötetnek a szerkesztése nem sikerült olyan jól, mint ahogyan a nagyigényű sorozat méltán megérdemelte volna. (*Glatz Ferenc főszerkesztő, Mészáros Ernő és Schweitzer Ferenc szerkesztők: Magyar tudománytár 1. Föld, víz, levegő. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, Budapest, 2002. 511 p.*)

Czelnai Rudolf
az MTA rendes tagja

Földes Anna: Az Irodalmi Ujság könyve

Végyes műfajú kötetet tett közzé Földes Anna a legendás *Irodalmi Ujság* (1950-1956) működéséről, miként ezt igen tisztességesen az alcím – Tanulmányok, portrék, dokumentumok – jelzi is. Földes Anna az egyetemről egyenesen a szerkesztőségbe került, s fiatalon nagy idők tanúja lett. 1952 őszén még a kultúrpolitika irányította „hivatalként” működő szerkesztőségbe vetették fel dolgozni, de amikor néhány hetes szilveszter szabadságáról a következő évben visszatért az *Irodalmi Ujsághoz*, már egy „műhely” felszabaduló és történelemcsináló szellemét tapasztalta meg. A változás folyamatát kereste, amikor majdnem fél évszázad múltán a bekötött újságok fellapozására vállalkozott. Az olvasás emlékeket hívott elő, az emlékek ellenőrzésére újraol-

vasta az évfolyamokat. Szemtanú maga is, s más szemtanúk kifaggatására is vállalkozott. Sajnos későn, mert igen kevesen élnek már az egykor meghatározó írók, publicisták közül. Az interjúkat elemzések és személyes visszaemlékezések közé illesztette a szerző.

Először az *Irodalmi Ujság* publicisztikájának elemzését végzi el Földes Anna. A lapot felsőbb politikai akarat hívta életre, mert a koalíciós korszak végével nem volt lehetőség az irodalom önszerveződésére. Az irodalom egy része alkalmazkodott, fiatalabb és alsóbb néposztályokból származó nemzedéke belső vívódással ugyan, de egyértelműen elfogadta egy időre – mert szemhatára nem terjedt még tovább – a keretet. De az irodalom tekintélyes része kiszorult a pályáról, alkalmi munkákra, gályapadra kényszerült. Róluk azonban itt nem eshet szó, mert a hetilaphoz közük nem volt. Földes Anna nem vállalkozhatott az irodalom vagy a sajtó egészének szemre-

vételezésére, de nem is jelzi a teljes színeképet, az ámyalatok viszonyrendszerét.

Mégis: könyve hiánypótló és megkerülhetetlen. Az utókor olvasója másként ugyan is nem tudhatná meg, miként, milyen áron jelenhetett meg Csoóri Sándor *Röpirat* című verse 1953 nyarán a hetilapban. Nem tudná, hogy a csatolt „optimista” vers – bár nem volt idegen a költő hitétől és reményétől, szerkesztői kívánságra, alku révén került a szülőfalujában tapasztalt keserőségekről tudósító lírai vádirat mellé. Pedig már Nagy Imre kormányprogramja után voltak, mire a másik, szerkesztőséget is megjárta vers nyomdafestékhez jutott, de a miniszterelnök pozíciója nem jelentett védelmet a bátor, szokatlanul nyers hangnak egy irodalmi orgánumban. Vagy megérti-e az utókor Zelk Zoltán bizonyosságot megkérdőjelező két sorát – *Szélfúttá levél a világot / De hol az ág? De ki az ág?* – ha nem nézi a keletkezés dátumát és a megjelenés helyét? Vagy gondolná-e egy ifjú Nemes Nagy Ágnes-rajongó, aki csak kötetben látja a verset, hogy a szinte átkokat mondó, meg nem bocsátó vers, a *Patak* a forradalom előtt alig egy hónappal jelent meg az *Irodalmi Ujságban*?

A szövegkörnyezet felidézésében van elévülhetetlen érdeme Földes Annának. S nemcsak ebben: a szövegek újraközlésében, egy külön ciklusban. A *Tallózás* címet viselő – félkötetnyi – szöveggyűjteményben szerzőnk ma már néhány nehezen hozzáférhető szöveget is közlétesz. Többek között Kuczka Péter *Nyírségi naplóját*, Háty Gyula *Miért nem szeretem?* című, népszerűbb címén a Kucsra elvtársról szóló publicisztikasorozatának éppen azt a darabját, amely Rajk Lászlóék tragédiába illő, kulisszák között zajlott temetésének napján jelent meg. Az első közzétett dokumentum Szabó Pál *Írói magatartás és felelősség* című írása 1953 nya-

ráról. Ennél visszább nem hátrál az időben, mert nem akar senkit, utólag sem, megszegyeníteni. Ami kritikája a többiekkel szemben van, azt saját szövegébe, elemzésébe illeszti, de elegánsan bevallja, melyik az az írás, amelyet utólag maga is szégyell. A szöveggyűjtemény így bizony félképet mutat; valóságot, de kevesebbet a teljes folyamatnál, nem helyettesíti az indulástól fogva a korszak belső határait is jobban jelző, remélt *Irodalmi Ujság* antológiát. Ez utóbbi persze késik, talán soha nem is készíti el senki. Ma inkább annak a tudományosan akár még meg is indokolható vállalkozásnak van olvasói keletje, amely az *Agitatív antológiaköltészet Magyarországon 1945-1956* címet viseli, s mely nemrégiben jelent meg. (Tegyük hozzá: súlyos félreértéseket, tévedéseket is tartalmazva.) Magára adó kutató egyre inkább hátrál, a jelenségek és tények mögött azok mozgatóját keresi, nem áll meg a nyers és póre dokumentumnál.

Van azonban olyan dokumentum, amely sajtótörténeti érvényű, kinagyítható és kinagyítandó önmagában is. Ez pedig az *Irodalmi Ujság* 1956. november 2-i száma, élén Németh László esszéjével, az *Emelkedő nemzettel*, benne Illyés Gyula korszakos versével, az *Egy mondat a zsarnokságról* című antológiadarabbal. Földes Anna kötetében található egy facsimile, a négyoldalas példány újrakiadása. Fontos szemléltetőeszköz, helyes döntés volt közreadása.

A kötet fűzése azonban gyalázatos, lapjaira esik szét már az első olvasáskor. Pedig az, aki a korszak sajtótörténetének megírására vállalkozik, sokat forgatja majd. (*Földes Anna: Az Irodalmi Ujság könyve. Tanulmányok, portrék, dokumentumok. Széphalom Könyvműhely – Új Kézirat Kiadó, Budapest, 2001, 398 p.*)

Széchenyi Ágnes

kandidátus, irodalomtörténész

Tizenkét év – Összefoglaló az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990-2001 közötti eredményeiről

Valóban tiszteletreméltó az az együttesen közel ezeroldalas két kötet, amely az erdélyi magyar tudományosság tizenkét év alatt elért eredményeit mutatja be. Az elsőben azokat a tanulmányokat találjuk, amelyek a bölcsészeti-, a társadalom- és a történettudományokkal, a másodikban pedig azokat, amelyek az alap- és alkalmazott természettudományokkal (műszaki és orvostudományok) foglalkoznak. A két kötet mintegy negyven önálló dolgozatot tartalmaz, mindegyik egy-egy tudományszak eredményeit foglalja össze a magyar nyelvtudománytól és a történelemtudománytól kezdve a fizikáig és a belgyógyászatig. Csak az orvostudomány különböző ágairól kilenc tanulmány szól.

Nincs mód arra, hogy kitérjünk minden egyes tanulmányra. Mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy csak elismeréssel lehet szólni arról, amit az erdélyi magyar kutatók a legkülönbözőbb tudományágakban az elmúlt alig több mint egy évtized alatt elértek.

Számos tanulmányban visszatérő kérdés, hogy mit is jelentett a diktatúra megdöntése, 1989 a magyar tudományosság szempontjából Erdélyben. „Az 1990 utáni változás talán legnagyobb eredményének az tekinthető, hogy a pártirányítás megszűntével történetíróink visszanerték alkotói szabadságukat, részben lehetővé vált számukra intézményi és anyagi feltételeik újjáteremtése, megnyílt előttük az egész egyetemes tudományosság eddig feltéve elzárt világa.” (Csetri Elek) „Jellemző, hogy 1990 után az erdélyi magyar intézményes és egyéni kutatás jelentősen bővült. Ennek magyarázata egyfelől, hogy megnyíltak az addig szinte teljesen zárolt információs csatornák Magyarország és a nagyvilág felé. Szabaddá vált az anyanyelv használata.

Másfelől számos új, tudománnyal foglalkozó szerződés jött létre, amelyek megpezsdítették az addig szunnyadó erdélyi magyar műszaki tudományos életet.” (Bucur Horváth Ildikó)

Több tanulmányban is szó esik az anyaországi támogatásokról, és szinte kivétel nélkül mindenütt első helyen a Domus Hungarica ösztöndíjrendszer szerepel.

A rendkívül gazdag anyagról szólva meg kell azért említenünk, hogy míg az alkalmazott tudományok közül a műszaki tudományokat három, az orvostudományokat kilenc tanulmány képviseli, addig például az agrártudomány hiányzik a kötetből. Másrészt az egyes tanulmányok szerkezete, információ-tartalma igen különböző. Van, amelyikben rövid áttekintést kapunk a szóban forgó tudományszak helyzetéről, a világszerte tapasztalható tendenciákról, a romániai eredményekről, és e keretbe helyezik bele az erdélyi magyar kutatók teljesítményét, sőt, nemegyszer történelmi visszapillantásra is sor kerül. Máshol viszont csak az Erdélyben elért magyar eredmények „szikár” felsorolását kapjuk. Ezen a két szélsőségen belül azután a legkülönbözőbb változatok fordulnak elő. Úgy látszik, a szerkesztők – Tánzos Vilmos és Tökés Gyöngyvér – nem kényszerítettek semmiféle szerkesztői koncepciót a szerzőkre.

Bizonyára lesz, aki csak a saját szakterületére, esetleg a rokon szakterületekre vonatkozó tanulmányokat fogja elolvasni. Valóban, a csak az Erdélyben adott szakterületen dolgozók nevére, kutatói tevékenységére vonatkozó pusztán információforrásként is hasznos a kiadvány. Ám az sem fog csalódnai, aki rászánja az időt, végigolvasa a két kötetet, és így teljes gazdagságában és vitalitásában láthatja a mai erdélyi magyar tudományt. (*Tizenkét év. Összefoglaló az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. Szerk. Tánzos Vilmos és Tökés Gyöngyvér. Sapientia, Kolozsvár, 2002.*)

Berényi Dénes
az MTA rendes tagja

CONTENTS

Guest Editors: TAMÁS ROSKA; Editor: ZSUZSA SZENTGYÖRGYI

Simple and Complex – Notions and Measurements in Artificial and Living Systems

Tamás Roska: Preface.....	290
Árpád Csurgay: Real and Virtual World of the Nanoscale	292
József Gyulai: Complexity in Electronics and Nanoelectronics.....	300
Tamás Vicsek: “Complexity Theory”	305
András Falus: Complexity in Genome-scale Biology: Thoughts Toward Postgenomic Agnosticism.....	308
József Hámos: Human Brain: Rationalized Complexity.....	313
György Székely: Complexity in the Nervous System	318
Tamás Roska: Complexity and Simplicity in Analogic Cellular Wave Computers As Well As in Related Neural Phenomena.....	328
Tibor Vámos: Complexity, Philosophy, Speculation and Scientific Consequentiality...	332
Erzsébet Csuha: On Complexity of Formal Languages.....	336
Gábor Prószéky: Complexity Questions of Natural Language Models.....	344
Gyula Katona: From the Complex Towards the Simple (in Mathematics)	351
Lajos Rónyai: Wrestling with Complexity: Efficient Algorithms.....	356

Interview

To Teach and Research the Middle Ages in Szeged (Lukácsi Béla’s interview with Gyula Kristó)	363
---	-----

Study

Rezső Solymos: The Academy’s Recreational Forest in Mátraháza.....	370
--	-----

2002, the Kozma-Centenary

László Keviczky: László Kozma	378
Győző Kovács: László Kozma.....	379

Academy Affairs

On the Connections between HAS and CNRS.....	389
Agricultural Higher Education in Hungarian in Slovakia, Serbia and the Ukraine (<i>László Heszky</i>).....	391
Invitation to Promote Hungary’s Joining the European Union	394
Agreement Between the Museum Society in Transylvania and the Hungarian Academy of Sciences.....	396
A funkcionális genomika szerepvállalása (<i>Dudits Dénes</i>)	399
Leo Szilard Professorial Award: The Fifth Time.....	400

Obituary

János Salánki (<i>György Ádám</i>)	401
--	-----

Outlook (<i>László Jéki – Júlia Gimes</i>).....	403
---	-----

Book Review	408
-------------------	-----

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetőket.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzetekben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20-30 százalékkal nagyobb lehet. Beszámoló, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7-8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 kinyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szövegközbeni kiemelésként *dólt*, (esetleg **félkövér** – bold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek legyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő olda-

lak méreteit. A lemezen vagy emailben érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg .tif vagy .bmp formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetőleg az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10-15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499-474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén:

von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155-170. Duke University Press, Durham

8. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatot nem küld, de az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző egy adott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.